

RUHIY CHARCHOQNI YUZAGA KELISHIGA SABAB BO‘LUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR

Umarova Nodira Rustamovna

*Samarqand shahar MMTB tasarrufidagi
65-umumiy o‘rta ta’lim maktabi psixologi*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ruhiy charchoqning mohiyati, uning yuzaga kelishiga sabab bo‘luvchi psixologik omillar hamda inson faoliyati va salomatligiga ta’siri yoritilgan. Shuningdek, ruhiy charchoqning oldini olish va uni bartaraf etishning samarali psixologik usullari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: ruhiy charchoq, psixologik zo‘riqish, stress, emotsional holat, motivatsiya, ruhiy salomatlik, xavotirlanish, depressiv holat, profilaktika, psixologik yordam.

KIRISH

Inson hayoti davomida turli xil jismoniy va ruhiy yuklamalarga duch keladi. Ayniqsa, zamonaviy hayot sur’atining tezlashuvi, axborot oqimining ortishi va mas’uliyatning ko‘payishi natijasida ruhiy charchoq holatlari tobora keng tarqalib bormoqda. Ruhiy charchoq insonning emotsional, intellektual va psixologik resurslarining kamayishi natijasida yuzaga keladigan holat bo‘lib, uning faoliyati samaradorligi va hayot sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ruhiy charchoqning yuzaga kelishida eng muhim omillardan biri uzoq davom etuvchi stress hisoblanadi. Doimiy tashvishlar, muammolar, ortiqcha mas’uliyat va murakkab hayotiy vaziyatlar inson asab tizimiga salbiy ta’sir etib, emotsional zo‘riqishni keltirib chiqaradi. Natijada inson o‘zini holdan toygan, loqayd va ruhiy jihatdan toliqib qolgan holda his qiladi.

Xavotirlanish va ichki ziddiyatlar ham ruhiy charchoqning asosiy sabablaridan biridir. Kelajak haqidagi noaniqlik, muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish, o‘ziga nisbatan ortiqcha talabchanlik yoki o‘z imkoniyatlarini past baholash inson ruhiyatida doimiy taranglikni yuzaga keltiradi. Bu esa vaqt o‘tishi bilan ruhiy energiyaning kamayishiga olib keladi. Ruhiy charchoqning shakllanishida motivatsiyaning pasayishi ham muhim rol o‘ynaydi. Inson o‘z faoliyatidan qoniqish olmasa, mehnatining natijasini ko‘rmasa yoki maqsadlari aniq bo‘lmasa, unda befarqlik va tushkunlik hissi kuchayadi. Bu holat ruhiy toliqishning rivojlanishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Oilaviy va ijtimoiy muammolar ham ruhiy charchoq manbai hisoblanadi. Oiladagi nizolar, yaqin insonlar bilan munosabatlarning yomonlashuvi, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi insonning emotsional holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Natijada shaxs o‘zini yolg‘iz, tushkun va himoyasiz his qilishi mumkin.

Zamonaviy axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi ham ruhiy charchoqning kuchayishiga sabab bo‘lmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli qurilmalardan haddan tashqari foydalanish inson miyasi uchun ortiqcha axborot yuklamasini yuzaga keltiradi. Bu esa diqqatning susayishi, uyqu buzilishi va emotsional zo‘riqishlarga olib kelishi mumkin. Ruhiy charchoqning oldini olishda sog‘lom turmush tarziga rioya qilish muhim ahamiyatga ega. Mehnat va dam olish tartibining to‘g‘ri tashkil etilishi, yetarli uyqu, jismoniy faollik va mazmunli hordiq chiqarish ruhiy salomatlikni mustahkamlaydi. Shuningdek, vaqtni samarali rejalashtirish va ortiqcha yuklamalardan qochish ham ruhiy zo‘riqishni kamaytiradi.

Psixologik yordam va emotsional qo‘llab-quvvatlash ruhiy charchoqni bartaraf etishda samarali vosita hisoblanadi. Relaksatsiya mashqlari, meditatsiya, autogen treninglar va psixologik maslahatlar insonning ruhiy muvozanatini tiklashga yordam beradi. Yaqin insonlar bilan samimiy muloqot qilish ham emotsional yengillikni ta‘minlaydi. Salomatlikning to‘liq ratsional ta‘riflari esa kelajak masalasi bo‘lib qolmoqda.

Ruhiy salomatlik deganda biz, turli ruhiy buzilish yoki salbiy ruhiy xolat ko‘rinishlarining yo‘qligi va atrofdagi voqelik sharoitlariga mos keladigan xatti-harakatlarning tartibga solinishini ta‘minlaydigan ruhiy farovonlik holatidir. Lekin, salbiy ruhiy xolatni bugungi kunda ba‘zi odamlarda, turli kasb egalarida kuzatishimiz mumkin. Asosan bu holat ijtimoiy soha vakillarida kuzatilmoqda.

Ijtimoiy soha vakillarining kasbiy faoliyati, bajaradigan ish turidan qat‘i nazar, odamlar, aholi guruhlari va umuman jamiyatning sog‘lig‘i va hayoti uchun ma‘naviy javobgarligi yuqori bo‘lgan kasblar guruhiga kiradi. Ijtimoiy kasb egalari mijoz bilan murakkab ijtimoiy o‘zaro munosabat jarayonida bo‘lgan doimiy stressli vaziyatlar, mijozning ijtimoiy muammolarining mohiyatini doimiy ravishda tushunish, ishonch va boshqa axloqiy-psixologik omillar uning sog‘lig‘iga salbiy ta‘sir qiladi. Ijtimoiy kasb egalari, shu jumladan hokimiyat vakillari, pedagoglar, shifokorlar, o‘z faoliyatining tabiati bo‘yicha, boshqa odamlar bilan uzoq muddatli intensiv aloqada bo‘ladilar. Odamlar bilan ishlashda kuchli shaxslararo o‘zaro ta‘sir natijasida yuzaga keladigan, hissiy zo‘riqish va kognitiv bosim bilan birga keladigan jismoniy va ruhiy charchoq holati sifatida namoyon bo‘ladigan “hissiy charchash” bugungi kunda barchaga ma‘lum. Tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, salbiy ruhiy tajribalar va holatlar mehnat jarayonining turli jabhalariga ta‘sir qilishi mumkin - kasbiy faoliyat, kasb egasining shaxsi, kasbiy muloqot, umuman olganda, shaxsning kasbiy rivojlanishiga salbiy ta‘sir qiladi.

Ijtimoiy soha professional mutaxassislarining psixofiziologik xususiyatlariga qat‘iy talablar qo‘yadi va ijtimoiy ish mutaxassislarini tanlash, moslashtirish va hissiy “charchoq” sindromining oldini olishning ilmiy asoslangan usullarini talab qiladi. Bugungi kunga kelib, ijtimoiy soha egalarining kasbiy faoliyatida stressga

chidamliligini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy ishlar sanoqli bo'lib, bu ilm ahlini ushbu muammoni ishlab chiqishga etarlicha e'tibor berilmaganligini ko'rsatadi. An'anaga ko'ra, jamoat ongida ham, ilmiy adabiyotlarda ham, birinchi navbatda, odamlar bilan ishlashning ijobiy tomonlariga (shifokorlar, o'qituvchilar, ijtimoiy xodimlar va boshqalar) urg'u beriladi. Shu bilan birga, bu odamlar bilan ishlash o'zining yuqori talablari, alohida mas'uliyati va hissiy stressi tufayli mehnat sharoitlari bilan bog'liq qiyin tajribalar xavfini va kasbiy stress ehtimolini o'z ichiga olishi aniq. Birinchi marta amerikalik mutaxassislar "hissiy charchoq" sindromi muammosiga ijtimoiy xizmat sohalari kengaytirish va ommalashtirish munosabati bilan e'tibor qaratdilar. Ularning ishchilari kasbiy ma'lumotga ega bo'lgan yoki psixologiya yoki sotsiologiya sohasiga maxsus tayyorgarlikdan o'tgan mutahassislarga qoida tariqasida, juda og'ir muammolari bilan kelgan mijozlar bilan ishlash jarayonida duch keldilar. Ba'zan bunday holatlarda ularning yagona vazifasi psixologik yordam ko'rsatish - tinglash, qo'llab-quvvatlash, iloji bo'lsa, biror nima deb maslahat berish edi. Maxsus tayyorgarlik va xodimlarni tanlashga qaramay, ushbu xizmatlarning rahbariyati ma'lum vaqt o'tgach o'z xodimlarining qoniqarsiz ishlayotganligi haqidagi dalillariga duch kelganlar. Xodimlarning bunday qoniqarsiz ishlayotganligini, tashrif buyuruvchilarga e'tiborsizlik, befarqlik va hatto qo'polligi haqida shikoyatlardan aniqlaganlar. O'tkazilgan tadqiqotlar o'ziga xos kasbiy stress – "muloqot stressi"ni aniqlashga olib keldi, bu boshqa kasbiy stresslar bilan birgalikda "hissiy charchash" deb ataladigan hodisaning paydo bo'lishiga sababi edi. "Hissiy charchoq" atamasi 1974-yilda amerikalik psixiatr H.J.Freudenberger tomonidan mijozlar bilan intensiv va yaqindan muloqotda bo'lgan sog'lom odamlarning psixologik holatini tavsiflash uchun kiritilgan. Dastlab, bu atama oddiygina charchash holatini anglatgan. "Hissiy charchoq" tushunchasi odatda odamning yuqori hissiy idrokni o'z ichiga olgan vaziyatlarda uzoq vaqt ishtirok etishi natijasida yuzaga keladigan jismoniy, hissiy va ruhiy charchoq holatini ifodalash uchun ishlatildi, bu esa o'z navbatida haddan tashqari yuqori surunkali situatsion stresslar bilan hissiy holatlarning kombinatsiyasi natijasidir.

K.Maslachning 1976-yilda "Human Behavior" jurnalida chop etilgan ushbu mavzudagi birinchi maqolasi, o'z e'tirofiga ko'ra, ayniqsa, noprofessionallar orasida katta va kutilmagan munosabatga sabab bo'ldi. Va shu maqola sabab, u turli ijtimoiy kasb egalaridan ko'plab xatlar oldi. Atigi o'n yildan so'ng "hissiy charchoq" sindromi muammolari bo'yicha mingdan ortiq maqolalar chop etildi. "Hissiy charchoq" sindromiga tashxis qo'yishning maxsus usullari ishlab chiqildi. Agar dastlab tibbiyot xodimlarining muammolarini tavsiflash haqida bo'lgan bo'lsa, undan keyingi tadqiqotlar aniqlangan fenomenolarini turli kasb egalarining keng doirasiga etkazish imkonini berdi. K.Kondo "hissiy charchoq" sindromini ishning haddan tashqari og'irligi va shaxslararo munosabatlarning noto'g'riligi tufayli ish joyiga

moslashmaslik deb ta'riflaydi. Ushbu ta'rif uning "yonish" tushunchasini talqiniga mos keladi. Bu birinchi navbatda odamlar bilan alturistik va intensiv ishlaydiganlarga ta'sir qiladi. Bunday emotsional hissiy ish ruhiy energiyaning haddan tashqari sarflanishi bilan birga keladi va psixosomatik charchoq (holdan toyish) va hissiy charchoq (toliqish) olib keladi. Natijada bezovtalik (tashvish), nafas qisilishi, oshqozon-ichak traktining buzilishi, bosh og'rig'i, qon bosimining pasayishi, uyquning buzilishi fonida norozilik hussi, g'azab, o'ziga bahoning pasayishi; hamda qoidaga ko'ra, oilaviy munosabatlardagi muammolar paydo bo'ladi.

"Hissiy charchoq" fenomenini keltirib chiqaradigan stress omillarining ta'siri turli kasblarni sezilarli qismini qamrab oladi va bu kasallikka moyil bo'lganlar sonini kengayishiga sabab bo'ladi. Ushbu hodisaning dastlabki tadqiqotlari asosan unga tavsif berish bilan cheklangan bo'lsalar, 1982-yilga kelib "hissiy charchoq"ni o'rganish bo'yicha etakchi mutaxassislardan biri Maslach bu hodisani maxsus holat deb atadi. Unga ko'ra:

- holdan toyish;
- degumanizatsiya, depersonalizatsiya belgilari;
- salbiy o'z-o'zini idrok qilish;
- kasbiy mohirlikni yo'qotish

1983-yilda E.Maher o'z sharhida "hissiy charchash" belgilari ro'yxatini umumlashtiradi: charchoq, toliqish, horg'inlik; psixosomatik kasalliklar, uyqusizlik, mijozlarga salbiy munosabat; ishning o'ziga salbiy munosabat; faoliyatda harakatlarning sustligi; kimyoviy vositalarni ortiqcha iste'moli: tamaki, qahva, spirtli ichimliklar, giyohvand moddalar; ishtahaning sustligi yoki aksincha, ortiqcha ovqatlanish, salbiy "Men-kontsepsiyasi"; tajovuzkor his-tuyg'ular (asabiylashish, zo'riqish, tashvish, holsizlik, haddan tashqari hayajonlanish, g'azab); salbiy kayfiyat va u bilan bog'liq his-tuyg'ular (beadablik, pessimizm, umidsizlik hissi, befarqlik, tushkunlik, samarasiz harakat); aybdorlik hissini boshdan kechirish.

Psixologlarning ta'kidlashicha, hissiy charchashga asosan kasb egalarining to'rtta amal qiladigan pozitsiyasi olib keladi:

- Men xato qila olmayman.
- Men ehtiyotkor bo'lishim kerak.
- Men tarafkashlikka haqqim yo'q.
- Men hamma narsada namuna bo'lishim kerak.

Ba'zi tadqiqotchilar (P.Tornton) shaxs omilini o'rganishda quyidagi ko'rsatkichlarni yoshi, jinsi, oilaviy ahvoli, ish staji, ma'lumot darajasi, ish staji, ijtimoiy kelib chiqishi hisobga oldilar. Biroq, ularga "hissiy charchoq" darajasiga bog'liq emasligi ma'lum bo'ldi. Boshqa tadqiqotchilar (A.Pins) motivatsiya va "charchoq" o'rtasidagi bog'liqlikka alohida e'tibor berishdi; Xususan, mehnat

faoliyati motivlari ish haqidan qoniqish, ish joyida kerakligini his qilish, kasbiy yuksalish, mustaqillik va rahbariyat tomonidan nazorat darajasi va boshqalar o'rganildi. Lekin "hissiy charchoq" sindromi va ish haqi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik yo'q edi. Shu bilan birga, kasbiy o'sishdan norozilik va qo'llab-quvvatlovchi munosabat (turli mukofotlar, rag'batlar) "hissiy charchoq" sindromining rivojlanishi bilan ko'proq bog'liq bo'lib chiqdi. Mustaqillik etishmasligi ("ortiqcha nazorat") bo'lgan ijtimoiy ishchilar uchun "hissiy charchoq"ga ko'proq moyillik ham aniqlandi. Ijtimoiy kasb, shuningdek, psixologik maslahat va psixoterapiya ko'p hissiy stressni, mas'uliyatni talab qiladigan va muvaffaqiyat uchun juda noaniq mezonlarga ega bo'lgan kasblar sifatida tasniflanadi. Afsuski ushbu kasblar vakillari "hissiy charchoq" xavfi ostida ekanlar.

"Hissiy charchoq" sindromi murakkab psixofiziologik hodisa bo'lib, u uzoq davom etgan ortiqcha stress tufayli hissiy, aqliy va jismoniy charchoq sifatida tavsiflanadi. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, bunday buzilishlar mehnat jarayonining turli jabhalariga – kasb egasiga, faoliyatiga, kasbiy muloqotga ta'sir qilishi mumkin. Bu buzilishlar, odatda, odamda "hissiy charchoq" paydo bo'lishidan iborat - bu salbiy ko'rsatkichlar to'plamini o'z ichiga olgan simptomlar majmuasi, uning ta'siri ostida mutaxassisning shaxsi yo'qoladi, u o'z imkoniyatlari va vositalaridan foydalana olmaydi. Hamda aqliy charchoq holati bilan bog'liq yoki mehnat ko'nikma va qobiliyatlarini yo'qotadi. Natijada, kasbiy faoliyatning buzilishi va deformatsiyasi yuzaga keladi. Umuman mehnat unumdorligi pasayadi. Shu munosabat bilan, profilaktika va ijtimoiy ishchining ruhiy gigienasini ta'minlashga alohida e'tibor berilishi va ijtimoiy xodimlarning o'ziga psixologik yordam tizimini yaratishga yordam berish kerak.

XULOSA

Ruhiy charchoq zamonaviy jamiyatda keng uchraydigan psixologik muammolardan biri bo'lib, uning kelib chiqishida stress, xavotirlanish, ichki ziddiyatlar, motivatsiyaning pasayishi va ijtimoiy muammolar muhim o'rin tutadi. Ruhiiy charchoqning oldini olish uchun sog'lom turmush tarzini shakllantirish, emotsional muvozanatni saqlash va zarur hollarda psixologik yordamdan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Bu insonning ruhiy salomatligini mustahkamlash va hayot sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Орел В.Е. Феномен «выгорания» в зарубежной психологии. Эмпирические исследования//Психологический журнал.– 2001.– №1.–стр.16-21.
2. Синдром сгорания. Защитные механизмы.–Меры профилактики//Вестник РАТЭПП.– 1995. –№1.

3. Словарь-справочник по социальной работе/ Холостова Е.И.– М.:Юрист, 2000г.– 424с.
4. Топчий Л.В. Кадровое обеспечение социальных служб: состояние и перспективы развития.–М ,1997.
5. Фирсов М.В. Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений.– М.: Владос,2001.– 432с.

